

EN ALLMÄNNINGS ÄLDRE HISTORIA:

LÖSINGS HÄRADSALLMÄNNING

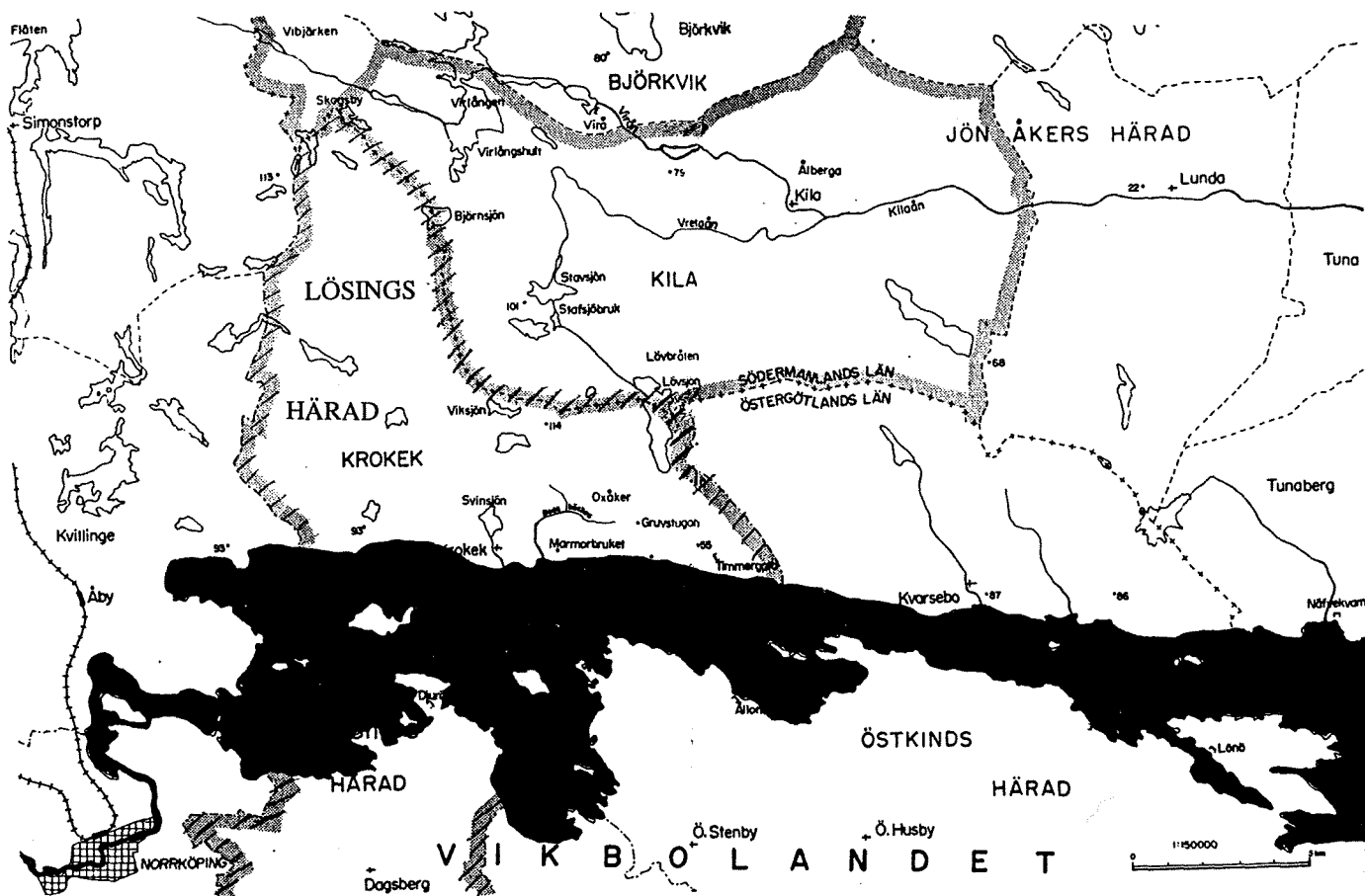
Av: *Stellan Gustavsson.*

EN ALLMÄNNINGS ÄLDRE HISTORIA: LÖSINGS HÄRADSALLMÄNNING

Inledning:

I dagens läge talar man mest om bolagsskogsbruk eller småskogsbruk och syftar i det senare fallet främst på de mindre privata skogsägarna, ibland nämns kyrkans skogsägor eller kommunskogar. Det är ganska sällan som allmänningarna nämns eller diskuteras och då är det främst besparingsskogarna som behandlas. Just av denna anledning tänkte jag belysa Lösings häradsallmänningens historia i stora drag. Dess marker ligger i Kolmården på Bråvikens norra strand ca. 25 km norr om Norrköping, Allmänningen ligger främst på den urbergsplatå (som högst 155 meter över havet) som bildades då Vikbolandet i söder sjönk ned utefter en förkastningsbrant som även gav upphov till Bråviken. På högplatån finns mycket hållmark, sjöar och myrar men även både goda gran och tallmarker.

På kolmården drivs fortfarande flera allmänningar samfällt t.ex.: Lösings - , Jönåkers - och Östkind's häradsallmänningar, varav Östkind har landets till ytan största häradsallmänning och Jönåker landet största vad avser produktiv skogsmark. Dessutom finns i området Furingsta - Täby - och Konungsunds sockenallmänningar. Dessa var tidigare en del av Björkekinds häradsallmänning som på 1800-talet delades upp på de ingående socknarna. Man bör skilja dessa två typer av sockenallmänningar. (Nils Birgerson muntl.). Vad beträffar Lösings markers utbredning så ser man dem tydligast på kartan nedan.

Kartan visar främst Kolmårdsdelen av Lösings härad (Welander 1978 sidan 10-11).

Allmänningen sköts idag av en anställd förvaltare som är direkt ansvarig inför allmänningens styrelse och dess ordförande.

Vinsten från allmänningen delas fortfarande, enligt gammal hävd, efter det oförmedlade mantalet (se förklaring under definitioner sist i uppsatsen) som fastigheterna inom häradet har.

Uppsatsen bygger till största delen på boken "Lösings häradsallmänning" av Ryttmästare E G Casparsson som under en längre tid var ordförande i allmänningsstyrelsen. Dessutom är vissa delar hämtade ur böckerna: "Kolmården del II" och "Stafsjö järnväg "nunnebanan" av Lennart Welander.

Vissa uppgifter är även kontrollerade genom förre förvaltaren civiljägmästare Nils Birgeron

Ägandeform med anor.

Före landskapslagarna.

Innan Sverige enades under en kung var Kolmården en glest befolkad gränsskog mellan svearnas och götarnas länder. Området var kargt och troligen ganska osäkert. Denna typ av ödebygder kallades ofta för mård vilket betyder mark och var beteckningen just på obebodda trakter (motsvaras väl idag av uttrycket vildmark). Stora landsskiljande skogar bär fortfarande spår av dessa beteckningar till exempel: Mörkmården och Kolmården.

Kolmården var enligt sägnerna länge tillhåll för laglösa och rövare som sades leva av att stjäla från dem som var tvungna att resa genom den mörka skogen på sin väg mellan den rika Östgötaslätten och mälardalen. Skjutshället och gästgiveriet i Kolmården kallades länge "sista sucken".

Först genom föregångarna till landskapslagarna blev även dessa marker lagligt indelade och rätten att fritt bryta mark och bosätta sig inskränktes troligen redan innan landskapslagarna skriftligt sammanstälts.

Landskapslagen.

I landskapslagen beskrivs väldigt väl (enligt dåtida mått) vad som tillhörde en by och vad som var allmänning, det nya var att all mark som inte var hävdad var allmänning. De äldsta någorlunda säkra källor vi har om uppdelning mellan byarnas jord och allmänning är de delar där detta regleras i de gamla landskapslagarna. Någorlunda säkra får man väl säga eftersom tolkningarna av det gamla språket och dess mening kan vara tämligen svårt (som nedan visas).

Nedan följer några valda stycken av Freudentals tolkning av Östgöotalagen från Magnus Ladulås tid.

"Nu ligger där en by, gammal och med högar ifrån hedna tid, nu ligger den intill allmänning; nu tvista de om gränsen. Då skall man stå på äldsta odlings kant och ropa, då dagen är som dövast, det är mellan Botolfsmessodag och midsommar; så långt skall byn äga som ropet hörs i grens mot allmänning. Nu har by byggt närmare allmänning och fått laga hävd på sin intaga, då har byn vitsord; allt som är utanför dess gård och laga hävd, det är allmänning _ _ _ _

Nu har häradet byggt närmare byn och fått laga hävd därå, då har häradet att värja sin rätt, allt som ligger utanför är byns mark. _ _ _ _ _

Nu möts by och allmänning i vatten, då skall man taga en nio alnar lång båt och ställa den med förrän i vassen och aktern ut mot djupet, så skall man stå i aktern med skaftet till en båtshake i handen samt kasta detta bakåt över sin axel utåt djupet; så långt äger byn, som kastet når, och det är allmänning, som utanför är." 1)

Det sista stycket lyder i original ungefär som följer:

*Da skal standa
i aeftra stamne
ok haus k i hande
haka skapt
ok kasta ataer
iuir axl sik
aghe sua byr
sum ytaerst far kastat
ok det aer almaenningaer
sum utan aer.*

När väl gränserna för de olika häradernas allmänningar var fastställda så var häraderna rätteligen ägare till markerna och därmed också ansvariga för att upprätthålla lagen i området. Konungen förbehöll sig dock rätten till att: "niuta tridhiung" i Östergötland och småländerna. Ursprungligen ville troligen kungen på detta sätt försöka få en tredjedel av häradernas mark. Där häraderna var starka verkar han dock ha fått nöja sig med en tredjedel av avraden, d.v.s. en tredjedel av den betalning häradet krävde av den som ville bosätta sig på allmänningen. Om avraden inte betalades under tre år förlorade man rätten till marken. Vid rättsliga tvister verkar kronan ha passat på att förse sig med mark. Exempelvis tilldömde sig kronan ön Braenäs, från Lösings härad, år 1413 som ersättning för sin förlorade "tridhiung" av avraden. (Casparsson 1962 sid 13).

I övrigt hade häradsborna fri rätt att, utan särskilt tillstånd, på allmänningemarken ta timmer, ved, stängselvirke, störar etc. och att bedriva skogsbete. Fiske och jakt var också fritt utom på rådjur som var kungens byte.

Magnus Eriksons landslag.

Under 1300-talet sammanställde Magnus Eriksson landskapslagarna till en landslag. Vissa ändringar eller förtydliganden skedde därmed vad gäller allmänningarna: Häraderna skulle sinsemellan göra upp exakt vart i allmänningen som häradsgården gick. Häradet fick rätt till bötesstraff om någon utomstående gjorde intrång på deras mark. Häradsborna själva var tvungna att begära tillstånd hos häradshövdingen om de ville bygga eller göra intaga på allmänningen, men var då tvungna att betala avrad. Treårsregeln om utebliven avrad infördes (se även ovan). Svedjebruk fick inte heller ske längre, straffet var 3 marker i böter och förlorad skörd. I övrigt var lagen mycket lik landskapslagen.

1) Casparsson refererar här till: A.O. Freudenthahls tolkning av Östgötalagen i boken Östgötalagen sid 243 och 244 som är ett försök att rekonstruera verserna i tredje paragrafen Bygda Balk XXVIII.

Medeltid och Vasa tid.

Från denna tid finns endast några skriftliga domar i tvistemål kvar och sägnerna angående rövarnas härjningar. Eftersom stora landsvägen till Stockholm gick genom området så borde digerdöden ha härjat här.

1442 kompletteras lagen med bestämmelser om när slåtter och bete får ske. Troligen gäller nu kungens tridhiung bara avraden, men nu över hela landet.

1488 kommer så nya inskränkningar i häradsallmännings användning. Sten Sture den äldre förbjuder nämligen bönder och klerker att jaga på Bråbo och Lösings härad. Adelsmännen får inte heller låta bönder eller andra undersåtar jaga på sin eller annans mark.

Det samfälliga ägandet klarar sig relativt ostört förbi Gustav Vasas jordhunger och därefter, ända till stormaktstiden. När bergsburken gör sitt inträde i större skala i dessa områden blir skogen viktigare och man vill från statsmakten få bättre grepp om skogarnas tillstånd. Gruvorna på Kolmården var många men små och järnhantering hade troligtvis skett sedan förkristen tid. Under 1600-talet kommer flera masugnar i bruk i bygden och mot slutet av århundradet är det stora kanonjuteriet i Stafsjö i full gång.

1647 -års skogsordning.

Nya föreskrifter blir gällande främst genom 1647-års skogsordning. Först och främst blir häradsallmänningsarna tvungna att lägga upp tydliga gräns rösen som, skriftligen, noggrant skall beskrivas och skickas in till rikskansliet. Särskilt viktigt är detta längs den gamla "riksgränsen" mellan Svealand och Götaland där man länge tvistat om sträckningen eftersom de gamla furor, med järnkors, som sedan medeltid visat gränsen nu har börjat falla och multna. Enligt sägnen avgjordes tvisten av drottning Kristina som bestämde att en stor sten skulle utgöra gränsmarkeringen, denna kallas ännu idag för drottningstenen. Alla torp och backstugor på allmännings skulle enligt samma förordning också rapporteras in, av dessa skulle alla rivas som inte kunde skatta för 1/4 mantal eller mera. Följande tre citat ur lagen belyser också hur viktig skogen blivit för landet.: För häradsborna gäller, enligt skogsordningen, följande: "*allenast att the haffua i Allmänningen gående sitt Fää, Klöff om Klöff medh andre häradsboer; och nyttia Timberskogh och Wedbrandh til sitt enskylte Huusbehoff, och i ingen måtto til salu eller häradsboernes förfång*". Vad gäller skogsbränder ses även de som ett hot : "*Såframt någon medh Wilia och opsåth sätter eld på skogen och gör thermed skada, tå böte, så framt han fångas, med lijffuet såsom för annan missgerning*". För att hålla svedjefinnar, fattigfolk och eventuellt laglösa på plats finns följande formulering: "*Alle andre, som komma på skogarne strykande, och uthan uthtryckeligh Loff och minne, anten ther swedia, eller sig nedersättia, them skal man fritt sökia at fånga och såsom andra skadedjur beflita sig att affskaffa....*" (Lösing sidan 16 och 17 efter 1647 års skogsordning enligt Casparsson). Målet att skydda skogen framgår tydligt och straffen är rejält tilltagna. Som vi väl vet berodde denna inställning på oron att skogen inte skulle räcka till bruken. Även i Kolmårds området fanns fyndigheter och inte mindre än tre smältverk fanns i eller angränsande till bygden (Welanders 1978 sid 12-13). Därtill flera mindre hyttor och viss marmorbrytning. Marmor koppar järn och andra metaller hade förvisso brutits ända sedan förkristen tid men ökade kraftigt i omfattning under 1600-talet. (Anon 1969 sid 173-190).

Skogsordningen kompletterades av: "*Ordning och stadga öffuer allehanda bärande skogsträän i Rijket*". Som stadgar att alla vilda bärande träd, dvs. apel, bok, oxel och hägg, samt ek, i möjligaste mån inte fick huggas och om så skedde skulle de ersättas med två plantor av samma art som skulle skyddas så att de nådde över betnings höjd. Trots dessa inskränkningar i nyttjandet stärktes häradets äganderätt under seklet. Enligt rikets stadgar skulle bruket få det som allmanningen "kunde mistas", men om det blev brist så skulle allmänningens behov tillgodoses först.

Kungen tar marken.

Under 1700-talet blev förutsättningarna helt annorlunda. Med 1734 års lag och skogsförordning framgår det klart och tydligt att häradsallmanningarna "*äro Kronens tillhörigheter*". Häradsborna hade fortfarande rätt att bedriva skogsbete och ta timmer, ved, stängselvirke, löv, näver, torv, bast och annat för eget bruk men inte för försäljning. Om man hade något av detta på sina egna ägor fick man inte utnyttja allmänningens tillgångar. Man var dock tvungen att söka tillstånd hos kungens "Befallningshavare" först. Bärande träd är helt fredade och nybrytning av mark liksom svedjande förbjudet. Virket i dessa skogar skulle först och främst gå till offentliga byggnader, soldattorp, vägar, broar och krigsmakten; i andra hand till restaurering av häradsbornas gårdar och till sist till nybyggen under förutsättning att de kunde tänkas ge skatteinkomster i framtiden.

1793 skärps kraven ytterligare, bland annat får man inte någon allmännings skog tilldelad om man tidigare skött sin egen skog dåligt.

Man får den urgamla rätten åter.

Efter statskuppen 1809 slog den gamla synen på allmanningen igenom igen och på 1823 års riksdag ansåg man att "*häradsborna med full äganderätt besutto sina allmänningar*". Den 14 april 1824 får häradsborna i Lösings härad tillbaka den urgamla äganderätten till sin allmänning.

Denna äganderätt har man alltså fortfarande än idag trots alla förändringar som skedde under 1800 och 1900-talen så kvarstår den urgamla hävda rätten till marken.

Definitioner:

Härad: Ett mindre rätts- eller förvaltningsområde inom ett landskap. Häradshövdingen ledde häradstinget som var det beslutande organet. Troligen infördes betäckningen från Danmark före 1300-talet. (NE band 9 sidan 246)

Socken: Socknen var den minsta kyrkliga enheten. Den kan idag grovt jämföras med församlingen. Flera byar kunde ingå i en socken, men oftast gick de alla till samma kyrka. Man tror att de sydsvenska socknarna bildades på 1100-talet. Sockenindelningen upphörde i och med 1952 års kommunindelning. (NE band 17, sidan 36)

Mantal: *hemmantal*, i äldre tid ett besuttenhetsmått till grund för beskattning. Taxeringsenheten 1 mantal (dvs. ett helt hemman) grundades på för olika landsdelar anpassad normalstorlek för jordbruk som gav full bärgning åt en familj med tjänstefolk. I princip skulle från varje helt hemman erläggas lika stor skatt. Termen mantal bör ursprungligen ha åsyftat personer och inte jordegendom. I denna betydelse användes den bl.a. för den särskilda personliga skatt som infördes på 1600-talet under beteckningen mantalspengar. Jämför uppslagsorden hemman och grundskatt. (N E band 13 sidan 55)

Oförmedlat mantal: Bästa sättet att förklara detta är att klargöra begreppet "förmedlat mantal". Under all den tid som förlupit sedan mantalen en gång fastställdes har förutsättningarna för gårdarna ändrats. Eftersom mantalet var beskattningsunderlag så har man reagerat om man ansett mantalet för högt. I flera fall ledde detta till att man fick sin gård omvärderad. Denna nya värdering var det förmedlade mantalet. Men för att man inte skulle förlora andelar i allmänningen så skulle dessa grundas på det oförmedlade mantalet. Sammanblandningar av dessa två begrepp har lett till stora komplikationer. (Nils Birgeron muntl.)

allmänning, ett av flera jordägare gemensamt ägt, ostyckat jordområde. Under medeltiden fanns det i Sverige by-, härads-, hundares-, socken- och landsallmänningar, som ägdes av vederbörande bönder. Redan under medeltiden började kungen göra anspråk på en tredjedel av härads- och landsallmänningarna och från senmedeltiden även på de stora vidderna i Norrland. Från senare delen av 1500-talet hävdade kronan att den hade full äganderätt till alla lands- och häradsallmänningar. Det var först på 1800-talet som böndernas äganderätt till häradsallmänningarna definitivt fastställdes. Landsallmänningarna försvann till en del redan under medeltiden och resten på 1800-talet, när man fick tillstånd att dela upp dem mellan ägarna. By- och sockenallmänningarna försvann på 1700-talet, och marken tillfördes de enskilda jordägarna. Vid genomförandet av storskiftet tillkom emellertid nya sockenallmänningar, s.k. besparingsskogar, i Kopparbergs, Gävleborgs och Norrbottens län.

Förutom de nämnda allmänningarna har det funnits kronoallmänningar. De skapades när kronan från slutet av 1600-talet fastställde gränserna mellan sina och de enskilda skogsägarnas skogar. Dessa allmänningar avskaffades på 1800-talet. Se även ►kronopark.

Numera är det helt klart att allmänningar tillhör de mantalssatta fastigheterna inom byn, socknen eller häradet.

(NE band 1 sidan 231)

häradsallmänning, ostyckat jordområde som tillhör ägarna av de fastigheter inom ett härad vilka är satta i mantal eller med vilka är förenad rätt till delaktighet i ►allmänning.

(N E band 9 sidan 264)

intaga, jordägares egenmäktiga inhägnad, eller nyttjande, av grannes eller oskiftad samfällighets mark. I äldre svensk lagstiftning kunde dock en intaga på allmänning bli laga fång, dvs. enskild mark, om invändningar mot intagan inte rests under en treårsperiod. Detta var t.ex. fallet i Norrland. Även Östgötalagen innehöll liknande bestämmelser. Jfr ►inäga.

(N E band 9 sidan 498)

Referenser:

Welander L. 1978. Stafsjö Järnväg "nunnebanan".

Krokeks hembygdsförening och Östra Sörmlands Järnväg. Eksjö.

Anon 1969. Kolmården, kommunen och hembygden, del II.

Kolmårdens kommun Motala 1969

Casparsson E G. 1962. Lösings häradsallmänning,

Aktiebolaget Trycksaker Norrköping

Nationalencyklopedin (NE). Band .

Muntliga källor:

Civiljägmästare Nils Birgeron, Kolmården, pensionerad förvaltare bl.a. för Lösings häradsallmänning.

Pensionerade skotar entreprenören Arne Gustavsson, Kolmården, före detta körare på lösings häradsallmänning.